

RENATA DŹWIGOŁ

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

**O człowieku w aspekcie fizycznym –
na podstawie jednostek frazeologicznych
z komponentem *diabeł***

THE PICTURE OF MAN IN ITS PHYSICAL ASPECT –
BASED ON PHRASEOLOGICAL UNITS
WITH THE COMPONENT *DEVIL*

Phraseology holds traces of certain folk beliefs of devil entering human body (which results in man's illness or demonic possession). A large number of these phraseological units have gained secondary meanings, for example *diabeł w kogoś wstąpił* 'somebody is angry; restless; malicious; gets annoyed'; *diabeł kogoś opętał* 'about somebody evil; malicious; frantic'. Phraseological units whose meanings are directly related to man's corporality or appearance constitute a separate group. They refer to different aspects of corporality and appearance: 1. general impression concerning appearance (ugliness, beauty, age); 2. height and build; 3. body imperfections (disability); 4. face (complexion, hair, stubble, facial expression, skin imperfections, eyes, nose); 5. senses (smell, hearing); 6. sexual needs; 7. physical strength, brawn; 8. particular bodily parts' movements (legs, mouth); 9. clothing (scruffy, dirty, bizarre, clothing elements). Units containing component 'devil' are used not only to describe corporality viewed and judged pejoratively (beauty imperfections and disability: ugliness; squint; pockmarked, blemished face; large, prominent nose; ginger hair; lameness), but they are also used – although less frequently – to describe corporality viewed and judged positively (beautiful body and attractive appearance; good smell and good hearing; physical strength, brawn).

Wiele jednostek frazeologicznych (dalej: JF) z komponentem *diabeł* odnosi się do diabła właśnie, a nie do człowieka. Na ich podstawie można zrekonstruować potoczne, obiegowe przekonania na temat diabła, bardzo często ludowej prowe-

niencki, diabeł jest bowiem nadrzędną postacią demonologii ludowej. Obraz diabła we frazeologii polskiej był przedmiotem zainteresowania wielu autorów, m.in. Jerzego Tredera (1989, 2000), Doroty Adamiec (1998, 2007), Anny Krawczyk-Tyrpy (2001), Jarosławy Iwczenko (2005, 2007a, 2007b), Anny Kaczan (2005), Kazimierza Długosza (2007), Elżbiety Skorupskiej-Raczyńskiej (2008), Emila Popławskiego (2011), Renaty Dźwigoł (2011a, 2011b, 2011c). Najobszerniejszym opracowaniem z tego zakresu jest nieopublikowane w formie książkowej studium porównawcze Jarosławy Iwczenko *Postać diabła we frazeologii i paremiologii polskiej i wschodniosłowiańskiej* (2007b)¹, w którym analizowany jest materiał polski, ukraiński, rosyjski, białoruski.

Wśród JF z komponentem *diabeł* są jednak i takie, które opisują nie diabła, a człowieka – i to w różnych aspektach, np. fizycznym, psychicznym, moralnym, społecznym, etnicznym. Chciałabym się zająć omówieniem pierwszego z wymienionych aspektów. Materiał językowy, który został w tym celu poddany analizie, obejmuje frazeologizmy, wyrażenia i zwroty porównawcze, a także powiedzenia, przysłowia, priamele. Wyekscepowalam je ze słowników rejestrujących polszczyznę ogólną (dawną i współczesną) oraz polszczyznę dialektalną². Uwzględniłam nie tylko JF z komponentem o znaczeniu ‘diabeł’ (stanowią go nazwy diabła – takie, jak *diabeł*, *czart*, *bies* i inne), ale także JF z komponentem przymiotnikowym *diabli*, *diabelski*. Nierzadko, wskutek leksykalizacji JF, znaczenie ‘diabeł’ jest zatarte – tak, jak w przypadku *diabeł wie* ‘nikt nie wie’. Ten frazeologizm wchodzi w skład JF bardziej rozbudowanej: *Diabeł wie, jak stary on je* ‘trudno określić/ nie wiadomo/ nikt nie wie, ile ktoś (o kim mowa) ma lat’, którą uwzględniam w prezentowanym materiale, ponieważ jej znaczenie odnosi się do fizyczności człowieka (precyzyjniej – do wieku).

W opisie zgromadzonego materiału językowego przyjąłabym perspektywę panchroniczną. Cennym źródłem materiału były zwłaszcza: NKPP, SGKasz oraz słowniki frazeologiczne. W związku z tym, że dość duża część zgromadzonego materiału to JF odnotowane w słownikach gwarowych, uwzględniłam także monografię Anny Tyrpy *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich* (2005), w której odnoto-

1 Autorka oparła swoją analizę na schemacie-kwestionariuszu, opracowanym w Instytucie Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk przez zespół naukowców na czele z L. Winogradową i S. Tołstojową, który służy do maksymalnie szczegółowego opisu i identyfikacji każdej postaci z mitologii słowiańskiej.

2 Wśród nich jest *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* ks. Bernarda Sychty – w związku z tym, że przyjmuję tu (zgodnie z wieloletnią tradycją) podział polskiego obszaru gwarowego na 5 dialektów: śląski, małopolski, wielkopolski, mazowiecki oraz kaszubski, mając przy tym świadomość, że ten ostatni w 2005 r. uzyskał status języka regionalnego w Polsce.

wano pięć JF z komponentem *diabeł*³, jednak żadna z nich nie wyraża znaczenia związanego z cielesnością człowieka.

Moim celem jest nie tylko przeanalizowanie obrazu człowieka w aspekcie fizycznym, obrazu cielesności człowieka⁴, ale także wartościowań, które wyrażają analizowane frazeologizmy i przysłowia. Skoro we frazeologii przeważają wartościowania negatywne (Pajdzińska 1991), a demon zła – diabeł jest traktowany jako symbol zła, ale także brzydoty⁵, spodziewać się można, że analizowanym JF towarzyszyć będzie wartościowanie negatywne. Czy we wszystkich przypadkach?

Na negatywne wartościowanie JF z komponentem *diabeł* zwracały uwagę m.in. Ludmiła Iwaszko (1997) oraz Anna Tyrpa (2004). Anna Pajdzińska pisała zaś (analizując frazeologizmy będące odbiciem katolicyzmu), że:

Diabeł [...] budzi ambiwalentne uczucia. [...] wiele ustalonych połączeń, których komponentem jest nazwa złego ducha, niesie negatywne wartościowanie lub wyraża negatywne emocje [...]. Równocześnie jednak – dzięki swej niezwykłej mocy, sprytowi i przebiegłości – diabeł jest obiektem ludzkiego podziwu. Echo tego odnajdujemy we frazeologizmach *sam diabeł (czegoś nie robi, np. nie zrozumie, nie da rady)* ‘nikt, nawet osoba najmądrzejsza, najsprytniejsza, najrzęczniejsza itd. czegoś nie robi’, *samego diabła (ktoś przekona, oszuka itp.)* ‘każdego ktoś przekona, oszuka itp.’. Wyrażenia *diabeł nie człowiek, czysty a. istny, a. prawdziwy diabeł* mają często charakter wartościujący dodatnio, towarzyszy im uznanie czy zachwyt. (Pajdzińska 1997: 131-132).

Te JF z komponentem *diabeł*, których znaczenia wskazują na cielesność i wygląd człowieka, ze względu na znaczenie, które wyrażają (tj. do jakiego aspektu cielesności czy wyglądu się odnoszą), można uporządkować w następujący sposób⁶:

I. Wygląd człowieka.

1) Ogólne wrażenie dotyczące wyglądu człowieka (brzydota / uroda, cechy wyglądu związane z płcią, cechy wyglądu związane z wiekiem [o młodym

3 Są nimi: *Modli się pod figurą, a diabła ma za skórą* [s. 62]; *złapać diabła zębami, wiatra w polu ‘o czymś niemożliwym’* [s. 103]; *Kto/ ty na/ po czyje/ cudze z garściq/ rączką, (to/ temu/ a) diabeł na/ po niego/ cię z miechem// całym wózkiem/ wozem (jedzie)* [s. 107]; *Kto klnie, temu diabeł na karku siedzi, a do ucha dmucha* [s. 129]; *łagodnie/ anielskie słóweczka (-o) – diabelskie serdeczka (-o)* [s. 133].

4 Obraz ciała człowieka (ogólnie ciała lub poszczególnych części ciała) we frazeologii polskiej był analizowany nie tylko przez Annę Tyrpę (2005) [1. wyd.: 1987], ale również przez m.in. Krystynę Siekierską (1976), Dorotę Filar i Adama Głaza (1996), Ewę Jędrzejko (2001), Izabelę Kraśnicką-Wilk (2001), Agnieszkę Liburę (2003), Jolantę Maćkiewicz (2006).

5 Por. definicje wyrazu *diabeł* w słownikach języka polskiego: Dor I, 119 (symbol złości i brzydoty); Zgólk 8, 343 (symbol zła i brzydoty); Dubisz I, 604 (symbol zła).

6 Zob. onomazjologiczne ujęcie materiału zgromadzonego w SFGD, przedstawione w artykule Anny Tyrpy i Macieja Raka (2010: 352-353), zwłaszcza pierwsza spośród sześciu grup tematycznych: Ciało (w SFGD zarejestrowano jedną JF z komponentem *diabeł*, której znaczenie wskazuje na cielesność człowieka).

wieku świadczy **brak zarostu**, ta cecha wyglądu została jednak włączona **do grupy 4.: Twarz]**).

- 2) Wzrost i tusza.
- 3) Ułomności ciała, kalectwo (kulawość, brak łydek [z punktu widzenia przeciętnego człowieka **zez** jest niedoskonałością urody, a nie kalectwem, dlatego ta cecha wyglądu została włączona **do grupy 4.: Twarz, podgrupa d: oczy]**).
- 4) Twarz:
 - a. karnacja (ciemna karnacja), włosy (czarne, rude), brak zarostu
 - b. wyraz twarzy (mina)
 - c. niedoskonałości cery
 - d. oczy (**zez**, iskierki w oczach, sztuczne rzęsy)
 - e. nos.
5. Ubiór:
 - a. niechlujny, brudny
 - b. dziwaczny
 - c. elementy ubioru (suknia, kierpce) [ze względu na wyraźny związek z kalectwem **nazwa buta ortopedycznego** została włączona **do grupy 3: Ułomności ciała, kalectwo]**].

II. Fizjologia:

1. Zmysły (węch, słuch).
2. Potrzeby seksualne (nadmierne, w starszym wieku).
3. Odczuwanie głodu.

III. Zdrowie:

1. Siła fizyczna, krzepa.

I. Wygląd człowieka.

1. Ogólne wrażenie dotyczące wyglądu człowieka

JF z komponentem *diabeł* wykorzystywane są do nazwania zarówno brzydoty, jak i urody, dobrej aparycji, prezencji osób obu płci. Pierwsza z wymienionych cech znajduje odzwierciedlenie w wyrażeniach porównawczych: *brzydki jak diabeł* [*brzydki jak diabeł z piekła; brzydki jak kwaśny diabeł; brzydka jak didko* ‘diabeł’; *brzydka była jak diabeł*] (NKPP I, 210)⁷. Intensyfikacja cechy, a także nacechowa-

⁷ Por. *diabliwo* ‘o kobiecie szpetnej, brzydkiej zarówno pod względem urody jak i charakteru: sekutnica, jędza’ (SGP PAN V, 525) (SGKasz I, 214).

nia ekspresywnego, jest wyrażana poprzez rozszerzenie wyrażenia porównawczego: *jak diabeł z piekła, jak kwaśny diabeł*. Jedna z eufemistycznych nazw diabła, czyli *lichy*, występuje w powiedzeniu: *Licho takie gładkie, że można oczy zgubić* (NKPP II, 707-708⁸). To powiedzenie odnosi się zapewne do ładnej dziewczyny, o której mówi się tu z podziwem. Uroda wartościowana jest pozytywnie również w powiedzeniu *Piękne ciało to na diabła się nie zdało* (NKPP I, 306⁹). Negatywną ocenę kobiecej urody – tyle że urody ukształtowanej nie w sposób naturalny (wrodzonej), ale ukształtowanej w sposób sztuczny – wyraża przysłowie *Wódka farbowana, dziewczyna/panna malowana to diabła warte* (NKPP III, 758). Cytowana paremia ma jednak sens ogólniejszy: ‘nienaturalne (zbyt piękne) jest oszustwem, nie ma zatem wartości’.

Wypośrodkowaną ocenę dotyczącą wyglądu mężczyzny zawiera wyrażenie frazeologiczne *nie brzydszy/ładniejszy od diabła* ‘dosyć ładny’ (Skor I, 169; Zgólk 8, 344) ‘dosyć ładny, nie bardzo brzydki’ (Dor I, 121) – w jednym ze słowników frazeologicznych definiowane jako: posp. ‘nieładny’ (MN, 169). Jego źródłem jest paremia *Mężczyzna powinien być tylko troszkę ładniejszy od diabła, a panna tylko trochę brzydsza od anioła* [*Mężczyzna, aby był trochę ładniejszy od diabła, to już dosyć ładny; Mężczyzna dość jest ładny, gdy nie brzydszy od biesa; Mężczyź nie dość być trochę piękniejszym od diabła, aby się kobietom podobać; Wystarczy, gdy panna brzydsza od anioła, a chłop ładniejszy od diabła*] (NKPP II, 438).

Uroda przemija, a piękne ciało jest atrybutem ludzi młodych, o tym traktuje przysłowie *I diabeł był ładny, póki był młody* [*I diabeł był piękny, jak był młody; Bo mówią: i diabeł był piękny za młodu*] (NKPP II, 327); *I diabeł był piękny, kiedy był młody* (Skor I, 170; Dor I, 121). Co prawda w tym przysłowiu mowa jest o diable, ale rozpoczynający je spójnik sugeruje, że temu prawu (uroda przemija wraz z młodością) podlega nie tylko demon zła, ale i wszyscy ludzie. Diabeł jest tu przywoływany, aby opisać „człowieczy los” – prawa rządzące życiem ludzkim.

Dwie paremie zawierają myśl, że uroda, której nie towarzyszy cnota, nie stanowi żadnej wartości: *Gładkość bez cnoty stoi za diabła* (NKPP I, 630); *Za diabła uroda, kiedy cnoty mało* (NKPP III, 598¹⁰). Podobnie bezwartościowa jest rozkosz (jeśli nie idzie w parze z cnotą): *Dawszy diabłu i rozkoszy po gębie, za cnotą się udał* (NKPP I, 616-617¹¹).

Na ogólne wrażenie związane z wyglądem człowieka składa się nie tylko obserwacja dotycząca jego urody lub brzydoty, ale również obserwacja dotycząca wieku. Ta ostatnia zawarta jest w powiedzeniu odnoszącym się do mężczyzny, którego wiek trudno określić, zapewne mężczyzny w sile wieku: *Tam go purtis* ‘zły duch,

8 Zapisane pod hasłem: *Aż oczy bolą patrzeć*.

9 Zapisane pod hasłem: *W pięknym ciele cnoty niewiele*.

10 Zapisane pod hasłem: *Uroda bez cnoty nie może w sławę iść*.

11 Zapisane pod hasłem: *Jak w gębę dał*.

diabeł' *vé, jak stari on je* (SGKasz IV, 228). Kociewskie powiedzenie *Ni do mlèka, ni do sari*¹², *bo tan djabeł je za stari* (Sł koc III, 85) najprawdopodobniej dotyczy nie diabła, a człowieka w starszym wieku (zartobliwie nazwanego tu *diabelem*).

2. Wzrost i tusza

Wyrażenie porównawcze *kusy jak diabeł wenecki* wskazuje na niski wzrost człowieka, zaś *długi jak tyka, a suchy jak diabeł wenecki* (NKPP III, 636¹³) – na szczupłą budowę ciała (oraz wysoki wzrost). Do szczupłej budowy ciała odnoszą się też ironiczne porównania: *thusty jak diabeł na wiosnę* (NKPP III, 518) oraz *upast się jak diabeł na chrabąszczach* [*spast się jak diabeł na chrabąszczach*] (NKPP II, 828) – oba w znaczeniu ‘szczupły’. O kimś bardzo chudym mówiono również (*ktoś*) (*jakby*) *diabłu z worka uciekł* (SGP PAN V, 519).

Wyrażenie *śmieszny jak diabeł wenecki* (NKPP III, 636) było używane zarówno w odniesieniu do człowieka niskiego wzrostu, jak i w odniesieniu do człowieka dziwnie ubranego¹⁴ [zob. I 5b], owa „śmieszność” dotyczy zatem odstępstw od normy, jakimi z punktu widzenia tzw. przeciętnego człowieka są niski wzrost oraz inny – niż najczęściej spotykany – ubiór.

Trudność czy raczej niemożność zrzucenia zbędnych kilogramów została przywołana w przysłowiu: *Zanim thusty schudnie, to chudego diabli wezmą* [*Zanim thusty schudnie, to chudego dyábli wezną*] (NKPP III, 517¹⁵); *Nim thusty schudnie, chudego diabli wezmą* (Dor I, 121; Zgólk 8, 345). Sens tego przysłowia jest jednak niedosłowny: ‘niepomyślne wydarzenia/ szkoda mają niewielki wpływ na kogoś odpowiednio bogatego i potężnego/ o dużych możliwościach, ale niszczące skutki dla kogoś mało znaczącego/ biedniejszego/ o małych możliwościach’.

12 *Siara* ‘mleko krowy w pierwszych dniach po ocieleniu’.

13 Zapisane pod hasłem: *Diabeł wenecki*. Tym wyrażeniom dały prawdopodobnie początek zabawki ze szkła wyrabiane w Wenecji, a przedstawiające tzw. diabłów kartezjańskich, zamkniętych w bańce z płynem. Owe zabawki, nazywane *diablami weneckimi*, ale także *diablami bułóńskimi*, były wyrabiane i sprzedawane od XVII do początków XX wieku (zresztą nie tylko w Wenecji i w Bolonii, ale i w Murano). Oto jeden z opisów: „[...] szklana banieczka [wielkości – R.D.] wielkiego gęsiego jaja. [...] Bańka ta [...] pełna była wody [...]. Miała ona [...] diabła w środku [...] wywracał koziołki przy poruszaniu się i trzymał się prosto jak pan. [...] był on ze szkła, jak cała banieczka [...] był to diabeł i miał twarz czarną, jakby z atramentu.” Czasami w takiej wypełnionej wodą szklanej bańce było kilka figurek małych diabełków. (MG I, 182). Mniej przekonujące jest inne objaśnienie etymologii tych JF, zgodnie z którym mogłyby być pogłosem średniowiecznych podań o okrutnym dziedzicu dóbr Wenecja w Wielkopolsce (MG I, 180-181, 183). Zob. F. Malinowski, *Diabeł wenecki i inne legendy pałuckie*, Wydawnictwo Pomorze 1984 [Pałuki – region kulturowy w północno-wschodniej Wielkopolsce].

14 Najprawdopodobniej to znaczenie (dziwaczny ubiór) jest pogłosem „maszkar zapustnych weneckich”, tj. przebrań, kostiumów, a także masek wykorzystywanych w czasie weneckiego karnawału – por. *diabeł wenecki, półdiabeł wenecki* (MG I, 181).

15 Zapisane pod hasłem: *Nim thusty schudnie, to chudy zdechnie*.

3. Ułomności ciała

Do ułomności ciała, a precyzyjniej – do kalectwa dotyczącego kończyny dolnej – odnosi się wyrażenie porównawcze *kulawy jak diabeł bułoński* (NKPP II, 245), por. *niezgrabny jak kulawy diabeł* (NKPP II, 624), oraz kaszubskie wyrażenie *djåbla špèra*¹⁶, będące nazwą ‘buta ortopedycznego’ (SGKasz I, 214), por. *końska špèra* eufem. ‘zły duch, diabeł’, ‘człowiek ze zniekształconą stopą’ (SGKasz II, 199¹⁷).

Kaszubskim przezwiskiem jest wyrażenie *šatan bez jikrów* ‘przezwisko, dosł.: szatan bez łydek’ (SGKasz II, 105). Bywa ono używane w odniesieniu do człowieka niegodziwego, co autor SGKasz dokumentuje w innym miejscu słownika: *To je kawał djåbla/ šatanav/ bésa bez jikrów* ‘o człowieku niegodziwym’ (SGKasz II, 150).

4. Twarz

a. karnacja i włosy, brak zarostu

Osoba mająca ciemną karnację i ciemne włosy nazywana jest w gwarach *czarnym diabłem*: *czarny diabeł* ‘brunet’ (SGP PAN V, 510), albo krótko *diabłem*: *djò beu* ‘mający ciemną cerę i czarne oczy’ (SGP PAN V, 510). O takiej osobie mówi się też *czarny jak diabeł/ czart/ szatan*, *czarny jak diabeł sumienie*: *czarny jak diabeł dez-apr.* a iron. ‘ciemnowłosa, ciemnoskóra; [...]’ (MN, 169); *czarny jak diabeł [cárny jak dyáboł; corny jak dieboł; carni jak carci; czarny jak szatan; czarny jak diabeł sumienie]* (NKPP I, 352). To wyrażenie porównawcze charakteryzujące wygląd może się odnosić nie tylko do typu urody, ale również do brudnego ubioru i brudnego ciała [zob. I 5a], a nawet czarnego lub ciemnego ubrania. W wymienionych JF wykorzystano wyobrażenie diabła – czarnego demona zła.

Z diabłem został skojarzony także człowiek rudy, co jest wynikiem utożsamienia diabła z niedoskonałościami, defektami urody (a tak dawniej pojmowane były cechy wyglądu w danej populacji występujące stosunkowo rzadko) – potwierdzeniem jest priamel *Lës* ‘człowiek rudy’, *zéz* ‘człowiek zezowaty’ i *djåbel třeci to jedně matkí rozoně zecě* (SGKasz II, 357), zapisany również jako *Lës, zéz i purtka třeci, to jedně matkí zecě* (SGKasz VI, 225).¹⁸

16 *Špèra* ‘noga zwierzęca’, wulg. lub żart. ‘noga człowieka’ (SGKasz V, 285), ‘noga niezgrabna, wielka’ (Ramułt II, 62).

17 Sychta przytacza anegdotę o tym, że podczas tańców w karczmie pewien człowiek ze zniekształconą stopą został wzięty za diabła (przerażeni muzykanci zaczęli grać „Kto się w opiekę odda Panu swemu”). Por. *Djåbel ma škařã* ‘końska noga’ (Sł koc III, 97).

18 Wyobrażenie diabła – rudzielca występuje w kulturze i ikonografii zachodnioeuropejskiej (Rudwin 1999: 59).

O tym, że brak zarostu charakteryzuje wygląd młodego chłopaka, jeszcze nie mężczyzny, traktuje powiedzenie *Ani wąsów, ani brody – wygląda jak diabeł młody* [*Ni ma wąsów ani brody, wygląda jak diabeł młody*] (NKPP III, 626-627) – por. *Czart młody, bo jeszcze bez brody* (NKPP I, 354).

b. wyraz twarzy (mina)

Wyraz twarzy jest obrazem stanu emocjonalnego, usposobienia człowieka w danej chwili. O nietęgiej minie, związanej z tym, że człowiek nie ma humoru, jest smutny, mówi gwarowy zwrot porównawczy: [*wyglądasz*] *wyglóndasz, jakby cie diabol na powrózku kludził* (NKPP III, 798); *vězdři jakbë go djâxel na povrôzku provažil* ‘o człowieku bez humoru’ (SGKasz I, 216; SGP PAN V, 527). W gwarowym przysłowiu *V ostré brože i zacišnětë gąbë djâbel se ži* (SGKasz I, 210; SGP PAN V, 509) wyrażenie *zacišnětë gęba* (czyli ‘usta’) przywołuje emocje negatywne, np. smutek czy gniew, złość. „Ostra broda i zacišnětë gęba” mogą też być interpretowane jako cechy urody ludzkiej (ostrzy podbródek i zacišnětë wargi), świadczące o cechach charakteru, najpewniej kobiety.¹⁹ Minę zuchwałą, groźną nazywają wyrażenia frazeologiczne: *mina jak u diablego syna* [*mina jak sto tysięcy diablów; miny od stu diasków*] ‘tzn. zuchwałą, groźną’ (NKPP II, 489), *mina diabla* ‘straszna, lwia’ (Linde I, 578), ‘śmiała, tęga, gęsta mina’ (Swarsz I, 456).

c. niedoskonałości cery

O człowieku, który ma ospowatą, dziobatą twarz, mówi się: *na kimś/ na czyjejs twarzy/ gębie diabeł groch mlócił/ draszował/ grał w tryszaka*²⁰. Dokumentacja słownikowa tych JF jest następująca:

żart., rzadki *diabeł groch na kim mlócił* ‘ktoś ma brzydką, dziobatą cerę’ (Zgólk 8, 345); *na twarzy mu diabeł groch mlócił* [*na gębie ‘na twarzy’ diabeł groch mlócił; gęba, jak gdyby diabli na niej mlócili; groch jej na twarzy diabeł mlócił; wygląda, jak kiedy by diabli na nim groch mlócili*] ‘tzn. ospowaty, dziobaty’ (NKPP III, 553);

diabeł draszował groch na (czyjejs) gębie ‘o człowieku z bliznami po ospie na twarzy’ (SGP PAN V, 517); *djâbel drašovâl* ‘mlócił’ *grox na jego gąbë* ‘o człowieku z twarzą ospowatą’ (SGKasz I, 235); koc. *djâbel na jë gambë grox drašovâl* (SGKasz VII, 59); *drořati* ‘ospowaty, pokryty bliznami po przebytej ospie, dzio-

19 Ostra broda jest cechą fizyczną niezmienną, daną komuś raz na zawsze, natomiast zacišnětë usta są wyrazem emocji negatywnych. Jeśli jednak ktoś często zaciska usta, to ten typ mimiki może stać się cechą stałą.

Za pomoc w interpretacji tego przysłowia, za wszystkie uwagi, dziękuję pani Profesor Annie Tyrpie.
20 *Tryszak* – straszak, flus, dawna hazardowa gra w karty (Gloger ES IV, 385).

baty' jakbi djabel na ji gambé grox drašoval (Sł koc I, 105); vězdři, jakbë djabel na nim grox drašovâl (SGKasz I, 364);

na twarzy jego diabel, jak to mówią, grał w tryszaka 'tzn. ospowaty, dziobaty' (NKPP III, 553²¹).

d. oczy (zez, iskierki w oczach, sztuczne rzęsy)

Niedoskonałość wyglądu, jaką jest zez, została przywołana w cytowanym już priamelu *Lës* 'człowiek rudy', *zéz* 'człowiek zezowaty' i *diabel/ purtka třeci to jedně matkí rozoně zecě* (SGKasz II, 357; VI, 225). Wyrażenie *diabelskie iskierki, ogniki w oczach* (Zgółk 8, 343), a także *diable iskierki, ogniki w oczach* (Zgółk 8, 347) odnosić się może do osoby z dużym temperamentem, energicznej lub łobuzerskiej, ruchliwej, nieposłusznej.

W jednym z kaszubskich powiedzeń sztuczne rzęsy zostały obrazowo przedstawione jako rogi diabła: *Ta mǎ slěpa jak djǎblově rogi* 'o sztucznych rzęsach' (SGKasz V, 75).

e. nos

Inne kaszubskie powiedzenie: *Ale²² djaxle, ten mǎ knódq* 'wydatny nos, nochal' (SGKasz II, 179), jest stosowane wówczas, gdy ktoś ma nos większych niż normalne rozmiarów – duży, wydatny. Nos jest przywoływany również w tych JF, które odnoszą się do zmysłu powonienia – zob. niżej: II 1.

5. Ubiór

a. niechlujny, brudny

Do niechlujnego ubioru odnosi się porównanie *odarty jak diabel* (NKPP II, 662). Inne porównanie: *ktoś wygląda jak diabel/ diabelek/ czart/ merediabel/ diabel na Cepuchowie*, jest stosowane w odniesieniu do człowieka brudnego. Brud może być wówczas cechą ciała, ale i ubioru – niekiedy może być konsekwencją wykonywanego zawodu (kominiarz, kowal): *Potkǎl svój svěgo – řek djǎbel do komińařa, kěj są oba zešlě* (SGKasz II, 194); *Přěšed svój do svěgo – řek djǎbel do kovǎla* (SGKasz V, 192); *Trafíl svój do svěgo, řek djǎbel do kovǎla* (SGKasz II, 221); *wyjrzec jak diabel* 'być bardzo brudnym': *Kye mińoš bęu zisu tačí čorny, že vězdžou jak dǎjbeu* (SGP PAN V, 516); *wyglądac jak diabelek* 'o kimś brudnym,

21 Zapisane pod hasłem: *Na twarzy mu diabel groch mlócil*.

22 *Ala* – kasz. wykrzyknik wyrażający zdziwienie, złość, gniew, zniecierpliwienie, występujący z reguły w połączeniu z innym wyrazem, np. *Ala djablěšče!* (SGKasz I, 213) – augm. od *diabel*.

rozczochnym’ (SGP PAN V, 521); *wygląda jak czart/ diabeł* [*wyglądała jak merediabeł*²³; *wygląda jak didko na słomianych nogach*] (NKPP III, 792); *wygląda jak diabeł na Cepuchowie*²⁴ (NKPP I, 234).

O człowieku brudnym mówi się także (jak już zostało wspomniane [I 4a]) *czarny jak diabeł/ czart/ szatan/ diable sumienie*; a także *czarny jak diabluczek* ‘o dziecku: bardzo brudne’ (SGP PAN V, 525).

Wyrażenie porównawcze *czarny jak diabeł* w źródłach leksykograficznych odnotowane zostało również w znaczeniu ‘ubrany na czarno’: *czarny jak diabeł* dezapr. a iron. ‘[...] ubrany na czarno’ (MN, 169), oraz w znaczeniu ‘bardzo czarny’: *czarny jak diabeł* ‘bardzo czarny’ (SGP PAN V, 520).

Trudny do usunięcia brud opisuje powiedzenie: *Gdyby diabeł dziesięć chwoszczanek*²⁵ *zużył, to jeszcze by się nie doskrobał do żywego* (NKPP I, 302²⁶).

b. dziwaczny

Kogoś dziwacznie, egzotycznie wyglądającego nazywano *zamorskim/ weneckim diablem* (Dor I, 120; Skor I, 169; Zgólk 8, 344)²⁷ – por. już cytowane wyrażenie porównawcze *śmieszny jak diabeł wenecki* [I. 2.]. Wyrażenie *diabeł wenecki* jest też notowane w znaczeniu ‘postać dziwaczna, czupiradło, poczwara’ (Swarsz I, 455). O kimś, kto ubrał się przesadnie elegancko, nieodpowiednio do sytuacji, dziwacznie, mówiono *wystroił się jak diabeł do ośpic/ na odpust: vëstrojic są jak*

23 *Merediabeł* – gwar. ‘istny diabeł, czysty diabeł’ (Sł NKPP, 210).

24 Cepuchów – to dzisiejszy Borek Miechociński, dzielnica Tarnobrzega, miejsce, gdzie dawniej grzebano samobójców, morderców, skazańców. Na Cepuchowie w czasie okupacji Niemcy rozstrzelali tarnobrzeżan www.tarnobrzeg.info/index.php?module=Forum&func=viewtopic&=341&start=30 [dostęp: 3.10.2012].

O Cepuchowie także: Marczak 2000: 198: „[...] zarówno powyższe [wyrok śmierci przez ścięcie za zamordowanie 15-letniego chłopca z roku 1757 – R.D.] jak i dawniejsze egzekucje odbywały się na polu Cepuchowie, tj. tu, gdzie obecnie mieści się plac sportowy młodzieży szkolnej, tu również grzebano samobójców”.

Rawski J., Rawski W. 1994: 73: „Egzekucja spalania na stosie i ścięcia - odbyła się na polu tzw. Cepuchowie, tam gdzie obecnie mieści się stadion sportowy. Tu również grzebano samobójców [...]”.

Baran 2012: 43-44: „Egzekucja odbyła się na tzw. Cepuchowie (obecnie stadion KS. Siarka przy al. Niepodległości). Tam też grzebano samobójców”.

25 *Chwost* – gwar. ‘ogon’ (Sł NKPP, 177).

26 Zapisane pod hasłem: *Tak czysto, jakby chwoszczanką szorowano*.

27 Znaczący jest fragment Mickiewiczowskiej epepei, zawierający opis stangreta powożącego karyjulką Podczaszyca. Ten ostatni był „pierwszym człowiekiem, co w Litwie chodził po francusku”: „A na kozłach niemczyisko chude na kształt deski; Nogi miał długie, cienkie, jak od chmielu tyki, W pończochach, ze srebrnymi klamrami trzewiki, Peruka z harbajtelem związanym w miechu. Starzy na on ekwipaż parskali ze śmiechu, A chłopci żegnali się, mówiąc: że po świecie Jeździ wenecki diabeł w niemieckiej karecie.” („Pan Tadeusz”, ks. I, w. 444-450).

*djåbel do ošpic*²⁸ ‘ubrać się przesadnie, dziwacznie’ (SGKasz III, 342); *vistrojić śa jak djåbel do ošpic* (Sł koc I, 96); *wystroić się jak diabeł do ošpic*²⁹/ *na odpust* ‘ubrać się dziwacznie, przesadnie’ (SGP PAN V, 516).

W ludowych wierzeniach kaszubskich występuje *djåbel od modë* ‘osobny diabeł w piekle zajmujący się tworzeniem mody.’ Do jego obowiązków należy co pewien czas *vëmëslëc* dla ludzi nowy sposób ubierania się. Jeśli zaś nic nowego nie wymyśli, *to ti jinë djëblë g uë tak dl u g uë lë m o, jaż u on jak om nov om m ued a vëdë* (SGKasz I, 212) – por. wierz. *Djåbel zastano v il mod a* (SGKasz V, 150).

Paremia *Lepiej widzieć diabła, niżli w lutym chłop a w koszuli* (NKPP II, 324³⁰) traktuje o ubiorze niedostosowanym do pory roku, natomiast priamel *Szlachcic ma diabła w uszach, chłop w piersich, a Żyd w piętach* (NKPP I, 266³¹), odnotowany także jako *Pan ma diabła w uchu, chłop w sercu/ w gardle, a Żyd w stopach* (Cała 2005: 148) – o różnicach w ubiorze między szlachcicem, chłopem a Żydem, polegających na tym, że każdy z wymienionych nie zakrywa innych części ciała, nosi je odkryte.³²

c. elementy ubioru

W dwóch JF mowa jest o stroju kobiecym, w każdej z nich przywoływana jest (choć nie bezpośrednio) suknia: *Gdyby diabeł w raju nie miał jabłka, skusiłby Ewę krynoliną* (NKPP I, 556) ‘kobiety przywiązują szczególną uwagę do swojego stroju; dbają o to, by wyglądać jak najlepiej’; *Rucho*³³ – *diabli wózek* (NKPP III, 97). Satyrycy ośmieszający stroje kobiece głosili, że rucho (ogon u sukni) służy diabłom jako wóz (tamże). Jeden z elementów stroju góralskiego znalazł swoje miejsce w przysłowiu *Kyrpce*³⁴ *to annielski chodzini, a diabelski padniëni* (NKPP II, 61).

28 *Ošpice* – szczepienie przeciw ospie (SGKasz III, 342).

29 Por. *wymignol się jak diabeł do ošpic* (NKPP III, 801).

30 Zapisane pod hasłem: *W lutym lepi widzieć wilka przy progu niż chłop a przy plugu*.

31 Zapisane pod hasłem: *Chłopu w piersi, Żydowi w piëty, a szlachcicowi w uszy nigdy nie zimno*.

32 Por. *Chłopu w piersi, Żydowi w piëty, szlachcic w uszy nigdy nie zimno* (Seiffert 2004: 285). Jerzy Jastrzębski inaczej tłumaczy genezę tego powiedzenia: „Garbaci bądź kulawi Żydzi zamiast stopy mieli końskie albo diabelskie kopyto, kulawość bowiem uważana była za atrybut szatański – stąd: *Chłopu w piersi, Żydowi w piëty, a panu w uszy nigdy nie zimno*.” (Jastrzębski 1989: 38). Przysłowie to przytaczane jest wśród innych przysłów obrazujących dawne, obiegowane przekonanie, że Żydzi utrzymują konszachty z diabłem, np. Wyżkiewicz-Maksimow 2012:93.

33 *Rucho* – stp. ‘tren od długiej sukni kobiecej wlokący się po ziemi’ (Sł NKPP, 236).

34 *Kierpce, kirpce, krypce, kyrpce* – ‘góralskie obuwie skórzane, skórznie’ (Sł NKPP, 197).

II. Fizjologia.

1. Zmysły (węch, słuch)

Do zmysłu powonienia odnosi się powiedzenie *Ma lada diabeł w nosie kręcić, niech lepiej kręci tabaka* (NKPP III, 495)³⁵ oraz zwrot *ma diabła w nosie* ‘ma dobry węch’³⁶ (NKPP II, 641; Swarsz I, 455), natomiast do zmysłu słuchu – zwrot porównawczy *mieć słuch jak diachli* ‘bardzo dobrze słyszeć’ (SGP PAN V, 527). Dwie ostatnie JF nazywają zmysły bardzo dobrze funkcjonujące, wyostrzone, dlatego wyrażają wartościowanie pozytywne. O podrażnieniu zmysłu węchu mówi zwrot porównawczy *kicha jak diabeł w kościele* ‘jakby z uczulenia’: *Ķixå jak djåbel v koscele* ‘nie znoszący kadzidła’ (SGP PAN V, 515; SGKasz I, 211).

2. Potrzeby seksualne (nadmierne, w starszym wieku)

Określeniem nadmiernego popędu seksualnego i nieobyczajnego postępowania, które (zgodnie z potocznym, obiegowym wyobrażeniem) bywa jego skutkiem, jest zwrot *chować/ mieć diabła/ diablę pod spódnicą*³⁷ wulg. ‘być nienasyconą seksualnie, postępować nieobyczajnie’ (MN, 168). Do seksualności kobiet odnoszą się również paremie *Spod każdej spódnicy diabeł zerka* (NKPP III, 284) oraz *Diabeł mieszka w lędźwiach kobiet*³⁸. O popędzie seksualnym odczuwanym w starszym wieku mówi priamel *Jest diabeł, co stare baby głaszczę; drugi, co małe dzieci smoli; trzeci, co w starych piecach ogień nieci* (NKPP I, 425³⁹), a także przysłowia: *W starym piecu diabeł pali* [*W starym piecu diabeł poli; W starym piecu diabeł pólę; W starym piecu jesce dyåbli dobrze pålę; Po trzydziestce diabeł w babie pali; W starym cieie diabeł miele* (NKPP III, 317); *W starym cieie rod djaból miele* (Hodorowicz, 178); *W brodzie siwizna, a diabeł w sercu* (NKPP III, 198)⁴⁰. W wymienionych JF albo przywoływana jest konkretna płeć – z tym, że częściej mowa jest o kobiecie (bezpośrednio: *baba, stara baba* lub metonimicznie: *spódnica, lędźwia kobiet*), rzadziej o mężczyźnie (*siwizna w brodzie*) – albo człowiek w ogóle, bez wskazywania płci (*ciało*).

35 Wiele powiedzeń i przysłów mówi o znaczeniu tabaki w życiu Kaszubów, m.in. *Xto pålì, djåbla xvåli, a xto zaživå, Boga vspomínå* ‘aluzja do palenia tytoniu i do kichania podczas zażywania tabaki’ (SGKasz I, 211).

36 Inne znaczenie tego frazeologizmu: ‘jest sprytny’.

37 Inne znaczenie tego frazeologizmu: książk. przestarz. ‘wychowywać niesforne dziecko’.

38 Łac. *Diabolus est in lumbis mulierum*. *Lędźwie* ‘część pleców po obu stronach kręgosłupa, między żebrami a miednicą’, dawn. ‘biodra i uda’ (SJP PWN).

39 Zapisane pod hasłem: *A co diabeł robi: stare wdowy liże, dzieci smoli, małżeństwa klóci*.

40 Por. *Jak głowa siwieje, to dupa szaleje* [*Na starość głowa siwieje, a dupa szaleje; Kiedy głowa siwieje, to serce szaleje*] (NKPP I, 644); *Młody niewesoły, stary nienabożny, to wszystko diabła (niewiele) warte* [*Stary nienabożny, młody nieswawolny, oba licha warci*] (NKPP II, 506).

Katarzyna Kłosińska pisała: „mówiąc w *starym piecu diabeł pali*, dajemy do zrozumienia, że jeśli starzec się zakochuje, szczególnie jeśli zakochuje się w młodej kobiecie lub jeśli pożąda kobiety, zwłaszcza młodej, to jest to z gruntu złe, nieczyste” (Kłosińska, 201). Zebrany materiał pokazuje jednak, że to powiedzenie odnosi się nie tylko do zakochanych lub pożądlivych mężczyzn w starszym wieku, ale do starszych osób obu płci, przejawiających potrzeby seksualne: *W starym piecu diabeł pali* ‘starzy ludzie także doznają pokus’ (Skor I, 170) ‘osoby starsze nie są wolne od pokus’ (Zgólk 8, 345), ‘potrzeby seksualne mają również ludzie w starszym wieku, czasem nawet większe niż młodzi’ (WSF PWN z przysł, 68; Dubisz I, 605); *W starym piecu jeszcze diabli dobrze palą* ‘określenie osoby z wigorem, starszej, ale energicznej’: Jeżeli osoby w tym wieku zawierają związki ślubne, przyganiają im: *W starym piecu widać jesce dobrze djábli pálą* (SGP PAN V, 520).

Charakter eufemistyczny mają nie tylko obrazy wykorzystywane w przysłowia (diabeł, który pali w piecu/ w starym piecu/ w starej babie; diabeł, który w starych piecach ogień nieci; diabeł, który miele w starym cieie; diabeł, którego baba ma/ chowa pod spódnicą; diabeł, który zerka spod spódnicy; diabeł, który mieszka w lędźwiach kobiet), ale także niektóre definicje słownikowe – mowa w nich bowiem o pokusach, wigorze czy byciu osobą energiczną, zamiast o potrzebach seksualnych, o odczuwaniu popędu seksualnego.

Z ingerencją diabła zostały skojarzone dwa rodzaje zachowań seksualnych: te prowadzące do nieobyczajnego postępowania oraz te realizowane przez osoby w starszym wieku. Znaczącym jest, że o popędzie seksualnym charakteryzującym ludzi młodych we frazeologii mówi się jako o *woli Bożej: ktoś czuje wolę Bożą* (zasłyszane)⁴¹. Świadczy to o tym, że pozytywnie wartościowana jest jedynie miłość prowadząca do małżeństwa i prokreacji, będącej jego skutkiem. Jedną z paremii zawiera opinię, że mężczyzna w sile wieku nie jest dobrym kochankiem: *Stary węgrzyn dobry, ale stary kochanek diabła wart* (NKPP III, 646). To przysłowie (oraz wcześniej cytowane) można traktować jako swoistą, nie wyrażoną wprost, przestrożę przed realizowaniem potrzeb seksualnych przez osoby w podeszłym wieku – por. *Bies się ucieszy, gdy stary zgrzeszy* (NKPP III, 308)⁴².

3. Odczuwanie głodu

Zwrot *ktos zjadłby diabła/ czarta/ biesa* ma znaczenie ‘ktoś jest bardzo głodny’, ale także ‘ktoś ma wielki apetyt’ – komponent *diabeł* jest tu wykorzystywany

41 Por. *cuć/ pocuć wolo bozo* ‘starsi mężczyźni mówią żartobliwie o kilkunastoletnim chłopcu, że *cuje wolo bozo*, jeśli wnioskuje z jego zachowania albo wypowiedzi, że zaczął interesować się sprawami seksu’ (SGD, 42).

42 Zob. przysłowia z komponentem *diabeł*, mówiące o małżeństwach zawartych w późnym wieku oraz o małżeństwach zawartych przez osoby znacznie różniące się wiekiem: Dźwigoł 2011c: 82-83.

w celu oddania pewnej maksymalizacji⁴³: *djãbla bĕ zežar* ‘o człowieku łakomym’ (SGKasz I, 210); *diobla by zežroł; czarta byście zjedli* (NKPP I, 429)⁴⁴; *przysedsy z lasa, to zjadby biesa* ‘tzn. ma dobry apetyt’ (NKPP II, 276; SGP PAN II, 203); *zjadlby i diabla niedopieczonego* [*zjadlby i samego biesa; zjadlby złego ducha*] (NKPP I, 858; PP, 85); *głodny, zjadlby diabla z rogami* (Swarsz V, 740); *ktoś zjadlby diabla z rogami* ‘ktoś jest bardzo głodny’ (Zgółk 8, 344). Intensyfikacja znaczenia oraz nacechowania ekspresywnego JF następuje poprzez rozszerzenie zwrotu: *ktoś zjadlby diabla z rogami/ i samego diabla/ biesa/ i diabla niedopieczonego*. Do sytuacji, gdy ktoś jest bardzo głodny, odnosi się też powiedzenie *Bierz, diabeł, myto*⁴⁵, *kiedy głodne jelito* (NKPP II, 567) oraz żartobliwy zwrot porównawczy *najadł się jak diabeł chrabąszcza* (NKPP II, 828⁴⁶) ‘nie najadł się, jest głodny’.

III. Zdrowie.

1. Siła fizyczna, krzepa

Gwarowe powiedzenie (w NKPP cytowane ze zbioru cieszyńskich przysłów Józefa Ondrusza) *Ón mo diabelski pazur* ‘tzn. wielki z niego siłacz’ (NKPP II, 838)⁴⁷ wyraża ewaluację dodatnią, ponieważ siła fizyczna, tężyzna fizyczna, krzepa jest jedną z ważniejszych wartości witalnych – nie tylko z punktu widzenia twórcy i nosiciela folkloru. Gdy mowa ‘o ludziach wielkiej siły’, stosowany jest też zwrot *mogliby się i z diabły łamać* [*móglby dać radę nawet samemu diabłu*] (NKPP I, 433⁴⁸). O chłopcu, który mężnieje, nabiera siły, a także krzepy, traktuje powiedzenie *Chłopiec to udatny, móglby się z dyabły kasać* (NKPP I, 274). O kimś, kto ma nadmiar energii, mówiono: *z diabłem by się ściگاł* (SGP PAN V, 520). Powiedzenie *zdrowy, ze jesce by diabłu leb urwál* autor SFGD objaśnia następująco: ‘mówimy o kimś z różnym nacechowaniem emocjonalnym (od niechęci do największego podziwu), że jest *zdrowy, ze jesce by diabłu leb urwál*, jeśli mimo choroby lub zaawansowanego wieku wykonuje ciężkie prace, do których nikt go nie zmusza’ (SGD, 151). W dialektach do opisu ludzi robiących wrażenie silnych, ale także pewnych siebie, wykorzystywany jest zwrot porównawczy *ktoś wygląda jakby diabla zjadł/ jakby czarta polknął: wyglądać jakby diabla zjadł* ‘robić wrażenie silnego, pewnego siebie’ (SGP PAN V, 516); [*wygląda*] *wyglóndo, jakby diabla zjod* (NKPP III, 797); *vězdři jakbĕ djãbla zjãd* (SGKasz II, 98); *vězdři jakbĕ čarta polk* (SGKasz I, 160).

43 Por. *diabelnie* pot. ekspr. ‘niewyobraźalnie, ogromnie, bardzo’ (Zgółk 8, 342).

44 Zapisane pod hasłem: *Diabla zjeść*.

45 *Myto* – stp. 1. ‘opłata za przewóz towaru, cło’; 2. ‘płaca, wynagrodzenie za wykonywaną pracę’ (Sł NKPP, 212).

46 Zapisane pod hasłem: *Wypaśł się jak diabeł na chrabaszczech* [zob. wyżej: I 2].

47 Por. gwar. śląsk. *pazury* ‘dłonie, ręce’ (zasłyszane).

48 Ten sam zwrot używany jest też w innym znaczeniu: ‘o ludziach bardzo przebiegłych’.

O dobrym zdrowiu i towarzyszącej mu sile fizycznej, krzepie w JF z komponentem *diabeł* mówi się za pomocą następujących konstrukcji obrazowych:

- ktoś posiada „diabelską” dłoń, rękę
- ktoś mógłby dać radę nawet samemu diabłu
- ktoś mógłby się z diabły łamać/ kasać
- ktoś jest zdrowy, że diabłu by łeb urwał
- ktoś wygląda, jakby diabła zjadł/ czarta połknął.

Wnioski

Obraz człowieka w aspekcie fizycznym, który został zrekonstruowany na podstawie JF z komponentem *diabeł*, jest charakterystyczny dla dawnego języka i kultury, przede wszystkim kultury ludowej. Znaczącym jest fakt, że w SFGD autorstwa Macieja Raka (wydanym w 2005 r.), do którego materiał był gromadzony podczas rozmów z mieszkańcami wsi, odnotowano tylko jedną JF z komponentem *diabeł*, której znaczenie odnosi się do cielesności człowieka (*zdrowy, że jesce by diabłu łeb urwał*).

Wśród JF zgromadzonych i przeanalizowanych na potrzeby tego artykułu liczną grupę stanowią wyrażenia porównawcze. W części z nich zostały wykorzystane elementy wyglądu diabła:

- czarność, brud (*czarny jak diabeł*)
- brzydota (*brzydki jak diabeł*)
- kulawość (*kulawy jak diabeł buloński*)
- kusość, która jest odnoszona do niskiego wzrostu diabła albo do tego, że diabeł ma jedną nogę krótszą/ zdeformowaną/ zakończoną końskim kopytem (*kusy jak diabeł wenecki*)
- posiadanie rogów (*ślepiea jak diablówce rogi* ‘o rzęsach’).

Drugą obszerną grupę stanowią powiedzenia i przysłowia. Niektóre z nich zawierają frazeologizmy, takie jak:

- *diabeł wie* ‘nikt nie wie’ (*Tam go purtis vě, jak stari on je*)
- *kogoś diabli wezmą* ‘ktoś się mocno zdenerwuje’ (*Zanim tłusty schudnie, to chudego diabli wezmą* – w tej paremii frazeologizm został udosłowniony)
- *ktoś jest diabła wart* ‘ktoś nic nie jest wart’ (*Stary węgrzyn dobry, ale stary kochanek diabła wart; Wódka farbowana, dziewczyna/ panna malowana to diabła warte*)
- *coś stoi za diabła* ‘nic nie jest warte’ (*Gładkość bez cnoty stoi za diabła*),
- *za diabła coś (jest)* ‘coś nic nie jest warte’ (*Za diabła uroda, kiedy cnoty mało*)

- *coś na diabła się zda* ‘nic nie jest warte’ i antonimiczny frazeologizm: *coś na diabła się nie zda* ‘coś ma dużą wartość’ (*Piękne ciało to na diabła się nie zdało*).

Wiele z wymienionych frazeologizmów służy wyrażaniu wartościowania eksplicytnego (jawnego).

JF z komponentem *diabeł* budują w miarę pełny obraz człowieka w aspekcie fizycznym, bowiem składa się nań opis ogólnego wrażenia związanego z wyglądem człowieka, opis jego ciała, ubioru, funkcjonowania niektórych zmysłów, opis potrzeb seksualnych, zdrowia, siły fizycznej.

Diabelski wymiar zyskało to, co brzydkie, rzadko spotykane, kalekie, brudne, nienaturalne, śmieszne, dziwaczne (bo niedostosowane do otoczenia, bo nie swoje, a obce). Diabelski wymiar zyskały także zachowania i działania człowieka związane z seksualnością, które mogą prowadzić do grzechu.

Frazeologizmy i przysłowia z komponentem *diabeł* są wykorzystywane nie tylko do opisu cielesności postrzeganej i wartościowanej negatywnie (niedoskonałości urody, takie jak brzydota, zez, ospowata, dziobata twarz, duży, wydatny nos, rude włosy oraz kalectwo – kulawość), ale także (choć, jak wykazała analiza zgromadzonego materiału, rzadziej) do opisu cielesności postrzeganej i wartościowanej pozytywnie (atrakcyjny wygląd, piękne ciało, dobry węch i dobry słuch, siła fizyczna, krzepa).

W analizowanych JF – ale nie we wszystkich – pojawia się słownictwo semantycznie z cielesnością związane, tj. hiperonim *ciało*; nazwa powłoki okrywającej ciało: *skóra*; nazwy części ciała: *twarz*, *gęba* ‘twarz’, *gęba* ‘usta’, *oczy*, *ślepiec* ‘oczy’, *uszy*, *ucho*, kasz. *knoda* ‘nos’, *broda*, *gardło*, *piersi* ‘klatka piersiowa’, *serce*, *brzuch*, *jelito*, *łędźwie*, śląskie *pazury* ‘dłonie, ręce’, kasz. *špëra* ‘noga’, kasz. *jikro* ‘łydka’, *stopy*, *pięty*.

Somatyzmy występują też w JF z komponentem *diabeł*, których znaczenia do cielesności się nie odnoszą. Te JF nazywają np. czynności wykonywane przez człowieka⁴⁹, stosunki międzyludzkie⁵⁰ czy cechy charakteru⁵¹.

49 Np. przeklinanie [*Kto klnie, temu diabeł na karku siedzi, a do ucha dmucha*], podsłuchiwanie [*Jak bedzies podsłuchiwał, to ci będzie diabeł po śmierci do ucha trąbił; Za podsłuszki kracą diabli uszki*], obmawianie [*Kto szepce, ten ma diabła w krzepce* ‘na grzbiecie, na plecach’].

50 Np. niebezpieczny w skutkach kompromis [*Gdy dasz diabłu palec, to za całą rękę chwyta; Nie dawaj diabłu palca, bo porwie całą rękę; Pozwól diabłu jeden włoszek, a on cię całego pochwyty; Daj tylko diabłu jeden twój włoszek, on cię całego pochwyty/ to już cię całego mieć będzie/ to on za cały łeb złapie*].

51 Np. obłudę [*modli się/ siedzi pod figurą, a diabła ma za skórą*].

Skróty słowników

- Dor = *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- Dubisz = *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. I-IV, Warszawa 2003.
- Gloger ES = Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. I-IV, Warszawa 1974.
- Hodorowicz = S. A. Hodorowicz, *Podholańskie porzypadła i pogwarki maści wselijakiej ku cteka zadumie i wesotości dane*, Nowy Targ 2006.
- Kłosińska = K. Kłosińska, *Słownik przysłów, czyli przysłownik*, Warszawa 2004.
- MG = J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*, t. I-II, Warszawa 1994.
- MN = P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- NKPP = *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło S. Adalberga oprac. zespół redakcyjny pod kierownictwem J. Krzyżanowskiego, t. I-IV, Warszawa 1969-1978.
- Ramułt = S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków 1893; cz. II, oprac. i wstępem opatrzyła H. Horodyska, Kraków 1993.
- SF Nowakowska = *Słownik frazeologiczny*, red. naukowa oraz oprac. wstępu i układu tematycznego haseł A. Nowakowska, Wydawnictwo Europa, 2003 [brak miejsca wydania].
- SFGD = M. Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Wydawnictwo Scriptum 2005.
- SGKasz = B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1973.
- SGP PAN = *Słownik gwar polskich*, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. I-VI, Wrocław 1977-1992, Kraków 1992-2004.
- SJP PWN = internetowy Słownik języka polskiego: sjp.pwn.pl
- Skor = S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, wyd. VI, Warszawa 1989.
- Sł koc = B. Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I-III, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980-1985.
- Sł NKPP = *Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych*, [w:] NKPP IV, s. 165-265.
- Swarsz = *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927.
- WSF PWN z przysł = *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.
- Zgółk = *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 1-50, Poznań 1994-2005.

Bibliografia

- Adamiec D., 1998, *Obraz diabła w tekstach i frazeologii okresu baroku*, [w:] *Słowa w różnych kontekstach*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 11-20.

- Adamiec D., 2007, *Frazeologia religijna okresu baroku (na tle tendencji kulturowych epoki)*, Kraków.
- Baran A. F., 2012, *Tarnobrzeg. Szkice z dziejów miasta i jego obywateli*, Tarnobrzeg.
- Cała A., 2005, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa.
- Długosz K., 2007, *Językowy obraz diabła w przysłowiacz*, „Prace Filologiczne”, t. 53, s. 153-158.
- Dźwigoł R., 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków, s. 86-137.
- Dźwigoł R., 2011a, *Boskie a diabelskie – na podstawie polskich przysłów i frazeologizmów*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis* nr 107, *Studia Linguistica* VI, cz. 1, s. 208-223.
- Dźwigoł R., 2011b, *Diabeł tkwi... we frazeologii*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis* nr 90, *Studia Russologica* IV, s. 42-51.
- Dźwigoł R., 2011c, *„Gdzie diabeł nie może, tam babę pośle” – o diable i komunikacji między ludźmi (na podstawie polskich przysłów i frazeologizmów)*, [w:] *Komunikacja międzyludzka. Leksyka - Semantyka - Pragmatyka*, t. II, red. E. Komorowska, K. Kondziola-Pich, Szczecin, s. 75-76.
- Filar D., 1998, *„Ta dłoń może być garścią i może być pięścią” – obrazy językowo-kulturowe w ramie pojęciowej „dłoni”*, „Język a Kultura”, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 252-265.
- Filar D., Głaz A., 1996, *Obraz ręki w języku polskim i angielskim*, [w:] *Językowa kategoryzacja świata*, red. R. Grzegorzczkowska, A. Pajdzińska, Lublin, s. 199-220.
- Iwczenko J., 2005, *Funkcje oraz predykaty diabła we frazeologii polskiej i ukraińskiej. Rekonstrukcja wyobrażeń ludowych*, [w:] *Folklor w badaniach współczesnych*, red. A. Mianeki, A. Osińska, L. Podziwiska, Toruń, s. 211-217.
- Івченко Ярослава А., 2007a, *Образ чорта у польській фразеологічній та пареміологічній картині світу*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole, s. 213-218.
- Iwczenko J., 2007b, *Postać diabła we frazeologii i paremiologii polskiej i wschodniosłowiańskiej*, Lublin, UMCS [wydruk rozprawy doktorskiej].
- Jastrzębski J., 1989, *Żyd jako „obcy” i jako „swój” w kulturze wsi polskiej XIX w.*, „Literatura Ludowa”, nr 4-6, s. 31-48.
- Jędrzejko E., 2001, *„Człowiek miarą wszech rzeczy”. Antropocentryzm i historycznokulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej*, „Prace Filologiczne”, t. 46, s. 233-245.
- Kaczan A., 2005, *Obraz anioła i diabła w przysłowiacz i frazeologizmacz*, [w:] *Humanista wobec tradycji i współczesności. Prace z etnolingwistyki i logopedii*, red. S. Wasiuta, M. Wójcicka, Lublin, s. 71-83.
- Kraśnicka-Wilk I., 2001, *Kognitywne schematy wyobrażeniowe leżące u podstaw frazeologizmów z leksemem „głowa”*, „Język Polski”, t. 81, s. 339-343.
- Krawczyk A., 1983, *Frazeologizmy mimiczne i gestyczne (na materiale gwarowym)*, „Socjolingwistyka”, t. 5, s. 137-144.
- Krawczyk-Tyrpa A., 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz, s. 44-58.

- Libura A., 2003, *Wartościowanie związane z wybranymi przedpojęciowymi schematami wyobrażeniowymi na przykładzie nazw części ciała ludzi i zwierząt*, „Język a Kultura”, t. 15: *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław, s. 117-127.
- Maćkiewicz J., 2006, *Językowy obraz ciała*, Gdańsk.
- Marczak M., 2000, *Tarnobrzeg. Z dziejów miasta i powiatu*, oprac. A. Janas, A. Wójcik, Tarnobrzeg.
- Николаева Елена К., 1997, *Мифологические оппозиции термина „Bóg – diabeł” в польской фразеологии*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej II: Frazeologia a religia*, red. A. M. Lewicki i W. Chlebda, Warszawa, s. 263-267.
- Pajdzińska A. 1991, *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] „Język a Kultura”, t. 3: *Wartości w języku i tekście*, red. J. Puzynina i J. Anusiewicz, Wrocław, s. 15-28.
- Pajdzińska A., 1990, *Antropocentryzm frazeologii potocznej*, „Etnolingwistyka”, t. 3, Lublin, s. 59-68.
- Pajdzińska A., 1997, *Odbicie katolicyzmu w polskiej frazeologii* [w:] *Problemy frazeologii europejskiej II: Frazeologia a religia*, red. A. M. Lewicki, W. Chlebda, Warszawa, s. 129-135.
- Popławski E., 2011, „Antychryst” w polskiej leksyce i frazematyce dialektalnej, „LingVaria” VI, nr 2 (12), s. 127-139.
- Rak M., 2007, *Językowo-kulturowy obraz człowieka na podstawie animalistycznej frazeologii gwar Orawy, Podhala i Spisza*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków*, red. naukowa W. Chlebda, Opole, s. 111-117.
- Rawski J., Rawski W., 1994, *Miechocin. Kolebka Tarnobrzega*, Tarnobrzeg.
- Różańska K. (← Szostak), 2007, *Językowo-kulturowy obraz Boga we frazeologii i paremiologii języka polskiego i rosyjskiego (II)*, *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XXXIV, Wrocław, s. 73-98.
- Różańska K. (← Szostak), 2008, *Konfrontacja polsko-rosyjska na przykładzie wybranych frazeologizmów i przysłów odnoszących się do Boga*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6. Opis, konfrontacja, przekład*, red. M. Sarnowski i W. Wysockański, Wrocław, s. 377-391.
- Rudwin M., 1999, *Diabeł w legendzie i literaturze*, przeł. J. Ilg, Kraków.
- Seiffert I., 2004, *Portret Żyda w polskich przysłowiach*, [w:] *Od starożytności do współczesności. Język – literatura – kultura. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Woronczaka*, red. I. Kamińska-Szmaj, Wrocław, s. 281-293.
- Siekierska K., 1976, *Frazeologia związana z rzeczownikiem „głowa”. Rys historyczny*, „Prace Filologiczne”, t. 26, s. 181-199.
- Skorupska-Raczyńska E., 2008, *Językowy obraz diabła w polszczyźnie ogólnej*, [w:] *Szatan w religii i kulturze*, red. ks. S. Bukalski, Szczecin, s. 187-200.
- Szostak K. (→ Różańska), 2006, *Językowo-kulturowy obraz Boga we frazeologii i paremiologii języka polskiego i rosyjskiego (I)*, *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XXXII, Wrocław, s. 113-132.
- Treder J., 1989, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo, s. 113-123.

- Treder J., 2000, *Kaszubi – wierzenia i twórczość. Ze Słownika Sychty*, zgromadził i ułożył J. Treder, s. 152-160.
- Tyrpa A., 2005, *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*, wyd. 2, Łask [wyd. 1: Krawczyk-Tyrpa A., *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław-Warszawa 1987].
- Tyrpa A., 2004, *Wyrażenia i przysłowia z komponentem „wart – warto – wartość”. przyczynek do poznania hierarchii wartości Polaków*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej VI*, Lublin, s. 33-45.
- Tyrpa A., Rak M., 2010, *Onomazjologiczne ujęcie frazematyki gwarowej*, [w:] *Język polski – wczoraj, dziś i jutro...*, red. B. Czopek-Kociuch i P. Żmigrodzki, Kraków, s. 351-358.
- Wyżkiewicz-Maksimow R., 2012, *Językowy obraz człowieka – charakter i osobowość w paremiologii polskiej, serbskiej i chorwackiej*, Gdańsk.